

De toekomst volgens Attali

Jacques Attali, *Millennium: naar een nieuwe wereldorde*, Uitgeverij Kosmos, Utrecht/Antwerpen, 1992.

Met het naderen van het derde millennium, het 'fin de siècle', de val van de Berlijnse muur en de dreiging van mondiale milieuvraagstukken, blijft de toekomst een studie-onderwerp met grote aantrekkingskracht. Het meest recente voorbeeld is Paul Kennedy's nieuwe boek "Preparing for the Twenty-First century". Vorig jaar heeft ook het Centraal Planbureau een langetermijn-studie gepubliceerd, terwijl naar verluidt de Europese Gemeenschap binnenkort met een eigen studie op dit terrein komt, waaraan vanuit Nederland door de WRR is meegewerkt.

Ook Jacques Attali, voormalig adviseur van president Mitterrand en momenteel president van de Europese Bank voor Wederopbouw en Ontwikkeling, heeft in *Lignes d'horizon* zijn toekomstvisie uiteengezet. In 1992 is dit boek onder de titel *Millennium: naar een nieuwe wereldorde* in Nederlandse vertaling beschikbaar gekomen¹. Voor de Nederlandse publieke opinie, die zo sterk georiënteerd is op de Angelsaksische denkwereld, biedt dit boekje een goede gelegenheid kennis te nemen van het Franse denken op dit gebied.

Theoretisch kader

Het theoretisch kader dat Attali in dit boekje hanteert, is een 'opkomst-en-ongedrag'-theorie, waarbij hij zich baseert op Franse en Amerikaanse historici en sociale wetenschappers als Fernand Braudel, Immanuel Wallerstein en Paul Kennedy. De kapitalistische ontwikkeling kenmerkt zich door elkaar opvolgende marktstelsels. Elk van die marktstelsels – acht sinds 1300 – kenmerkt zich door een technologie, een (stedelijk) centrum met een elite (Amsterdam 1650, Londen 1750, New York 1930), en een periferie die door het centrum wordt overheerst. Elk marktstelsel kenmerkt zich door een stabiele periode met

daaromheen, bij de opkomst en bij de ondergang van een stelsel, perioden van chaos en crisis.

Volgens Attali's uiteenzetting komt een centrum onder druk te staan als gevolg van winsterosie, die uiteindelijk leidt tot schuldaccumulatie en schuldencrisis. De winsterosie hangt weer samen met militaire 'overstretch' en sterk oplopende kosten van dienstensectoren. Attali wijst in dit verband op de achterblijvende produktiviteitsgroei van dienstensectoren ten opzichte van de industrie. Alleen nieuwe technologische doorbraken die diensten vervangen door produkten, kunnen het groeiproces nieuwe, winstgenererende impulsen geven. De geschiedenis wijst dan uit dat die nieuwe technologieën samengaan met de opkomst van een nieuw centrum.

Strijd om de heerschappij

Attali schetst vervolgens een sterkte-zwakke analyse van de drie belangrijkste regio's in de wereldeconomie: de Verenigde Staten, het domein van de Stille Oceaan, met name Japan en een aantal dynamische Aziatische economieën, en West-Europa. Zijn conclusie is dat we momenteel de ondergang van het achtste marktstelsel aanschouwen, waarvan de VS het centrum vormde. Alleen door "herculische inzet van nationale wilskracht" zou Amerika zijn huidige positie kunnen handhaven. Volgens Attali zal de hiervoor vereiste inzet moeizaam zijn en in feite gaat hij er in Millennium vanuit dat het *niet* gebeurt. Japan en Europa zijn de kandidaten om de topositie van de VS over te nemen. De strijd om die positie zal veel spanningen genereren en Attali sluit niet uit dat die strijd uiteindelijk onbeslist blijft.

Deze conclusie is gebaseerd op een zeer traditionele analyse van de VS, met als bekende zwakke punten

de lage spaarquote, de verwaarloosde infrastructuur, de grote buitenlandse schuld, de korte-termijnoriëntatie en de zwakke produktiviteitsgroei². Sterke punten blijven onvermeld. Bij Japan zien we het omgekeerde: veel aandacht voor de sterke punten, waarvan als belangrijkste worden genoemd: de hoge spaarquote, de innovatiegerichtheid, de lange-termijnoriëntatie en de bereidheid hard te werken. De economische analyse van de positie van West-Europa richt zich vooral op de mogelijkheid van nieuwe verdeeldheid, de problemen om West- en Centraal-Europa te integreren en de vraag *waar* binnen Europa het centrum van economische activiteit zal komen te liggen. Een systematische economische analyse van Europa's sterke en zwakke punten ontbreekt.

Verliezers

Attali analyseert ook de ontwikkelingskansen van de armere regio's. Zijn conclusie is somber. Met uitzondering van een aantal dynamische Aziatische economieën zijn de ontwikkelingslanden de verliezers van het Millennium. Afrika wordt als gedoemd werelddeel omschreven. De positie van Latijns-Amerika is weinig rooskleurig. Alleen Mexico en Venezuela zouden dank zij de olie en met veel geluk "kunnen ontsnappen aan het afglijden van het zuidelijke continent naar een dodelijke armoede" (blz. 73-74). Ook over China, India en het Midden-Oosten is Attali niet erg optimistisch. Alleen als er een wonder gebeurt zullen deze gebieden volledig opgenomen worden in de wereldeconomie.

De analyse van de regio's van de wereldeconomie sluit af met enerzijds een sombere beschouwing over de politieke en economische spanningen als gevolg van de macht tussen de twee opkomende sferen en de Verenigde Staten en anderzijds een nog somberder visie op de politieke en economische strijd tussen het rijke Noorden en het arme Zuiden. Korte, maar bloedige oorlogen zijn niet alleen mogelijk, "misschien zelfs waarschijnlijk" (blz. 70).

1. Oorspronkelijke titel *Lignes d'horizon*, Librairie Arthème Fayard, Paris, 1990.

2. Vergelijk Lester C. Thurow, *The Zero-Sum Solution*, Simon and Schuster, New York, 1985.

Maar er zijn ook nog andere transmissiemechanismen van de spanning tussen rijk en arm: migratie. In de periferie zullen miljoenen proberen te ontsnappen aan de armoede; ze zullen nomaden worden, "op zoek naar enkele druppels van wat wij hebben in Los Angeles, Berlijn of Parijs". Dit zal leiden tot het optrekken van nieuwe muren in een poging van de rijke elites om hun rijkdom en interne stabiliteit te beschermen. Frustraties van de perifere regio's over hun positie en over hun onvermogen om hier verandering in te brengen kunnen, behalve tot migratie, ook aanzetten tot fundamentalisme en terrorisme. Ook hier eindigt Attali somber, haast apocalyptisch: "De verliezers zullen een onvoorstelbare factor talrijker zijn dan de winnaars. Ze zullen snaken naar een kans fatsoenlijk te kunnen leven en die kans wordt hun waarschijnlijk onthouden. Ze zullen zich ingesloten voelen, verstikt door vervuiling, genegeerd door onverschilligheid. Vergeleken daarmee zullen de gruwelen van de twintigste eeuw in het niet verzinken" (blz. 84).

Techniek en milieu

Attali rekent ook de aarde tot de verliezers van het Millennium. Hij biedt een overzicht van de belangrijkste problemen: uitputting van grondstoffen, afval, verlies van biodiversiteit, broeikas-effect, verzuring. Als belangrijkste oorzaak van de milieuproblematiek ziet hij de onbeteugelde werking van de markt met daarachter de dwang van mensen alles te willen bezitten. In rijke centra komt, onder invloed van de milieubeweging, de bestrijding van milieuvervuiling al op gang. Op mondiaal niveau staan belangenconflicten tussen Noord en Zuid aanpak van de problemen in de weg.

In scherp contrast daarmee staat Attali's optimisme op technologisch gebied. De mensheid staat volgens hem aan het begin van een hyperindustriële tijdperk, vooral gebaseerd op de informatietechnologie. Nieuwe kleine, draagbare producten zullen "individuen een nooit eerder gekende macht verschaffen, terwijl ze de traditionele banden vernietigen met land, gemeenschap en gezin" (blz. 85). Attali noemt ze daarom nomadische voorwerpen. Deze nieuwe technologie kan de basis vormen voor jaren van economische expansie.

Communicatie, onderwijs en gezondheidszorg zullen daarbij de sleutelsectoren zijn.

Toekomstige wereldorde

Een uitweg uit de hiervoor geschetste gevaren en problemen verwacht Attali van de instelling van een ware politieke wereldmacht, dat wil zeggen een wereldregering waaraan nationale staten hun soevereiniteit overdragen. Deze democratisch gekozen wereldregering zou de mondiale uitdagingen op het gebied van milieu, voedsel, bewapening, genetische manipulatie en dergelijke het hoofd moeten bieden. De mensheid zal hiertoe gebracht moeten worden door erkenning van het rentmeesterschap van de mens over de aarde en door intoming van materiële verlangens. In dit verband spreekt hij over een "sacraal convenant tussen de mens en de natuur".

Voor de nationale autoriteiten blijven er op economisch gebied echter nog vele taken over. In Attali's visie gaat het daarbij vooral om het creëren van welvaartsnetwerken als onderwijs en infrastructuur, want 'alle landen die willen slagen zullen verandering moeten verwelkomen, scheping tot een essentiële ambitie maken, uitvindingen een vereiste, innovatie een noodzaak'.

Beoordeling

Millennium is duidelijk een boek met een zelfde oogmerk als andere lange termijnstudies: het uitlokken van discussie over lange-termijnvraagstukken, de heroverweging van gevestigde opinies. Het boek is vlot geschreven, toegankelijk, soms ook zeer beeldend, zij het in een nogal hoogdravende stijl; het biedt in kort bestek veel informatie en geeft een echte visie. Vooral de aangrijpende beelden die Attali schetst over de armen en nomaden van het Zuiden zetten, hoewel niet origineel, opnieuw aan tot nadenken.

Hoe beoordeel je nu een dergelijk boek? In principe zijn er vele criteria mogelijk. Het criterium waarvoor hier gekozen is, is sterk methodologisch: wat voor analytisch kader wordt gehanteerd, hoe past Attali dat kader toe, hoe gaat hij om met onzekerheid, hoe sluiten de strategische implicaties aan bij zijn toekomstbeeld? Het gaat dus vooral om de

kwaliteit van zijn argumentatie en niet zozeer om de vraag of we het al dan niet eens zijn met Attali's opvattingen.

Theoretisch kader

Onduidelijk

Een eerste punt van kritiek betreft het gehanteerde theoretische kader, de opkomst-en-ongegang theorie gecombineerd met centrum-periferie-theorieën. Zoals Attali dit verwoordt, schiet dit kader naar mijn mening tekort. Nu zal dit, zolang consensus over een totaaltheorie van het economische ontwikkelingsproces ontbreekt, tot op zekere hoogte altijd wel het geval zijn. Bovendien is Millennium bedoeld voor een breed publiek. Maar zelfs als we hier rekening mee houden, kenmerkt Attali's kader zich in ieder geval door grote onduidelijkheid. Een voorbeeld: winsterosie bij oplopende kosten treedt alleen op als de kosten niet doorberekend kunnen worden. Dat gebeurt alleen als de marktpositie van de elite erodeert door binnenlandse (overheid, arbeid) of door buitenlandse factoren (nieuwe concurrentie, opkomst van achterland of periferie). Attali zegt hier niets over. Zelfs in een zeer beknopte tekst, zou over dergelijke essentiële punten toch enige duidelijkheid moeten worden gegeven. Ook blijft onduidelijk waarom militaire 'overstretch' onvermijdelijk is voor een centrum.

Onvolledig

Zelfs als de onduidelijkheid alleen een presentatiekwesitie zou blijken te zijn, blijft het twijfelachtig of dit kader wel een sluitende verklaring kan bieden voor Amerika's teruggang. Winsterosie is in de VS nauwelijks waarneembaar in de afgelopen decennia; de groei van de dienstensector (gemeten als toename van het dienstenaandeel in het bnp) is in de VS veel geringer dan in andere industrielanden. En de defensie-uitgaven in de VS zijn in de jaren tachtig wel fors gestegen, maar een stijging van hooguit 1%-punt bbp tussen 1980 en 1990 is weinig aannemelijk ter verklaring van een eventuele neergang van de Amerikaanse economie. De buitenlandse schuld, ten slotte, hangt vooral samen met de geringe bereidheid in Amerika belastingen te betalen. Op een aantal pun-

ten (winsterosie, groei collectieve en andere diensten) kan zelfs de stelling worden verdedigd dat Attali's verhaal beter toepasbaar is op de West-Europese ontwikkeling. Zoals eerder opgemerkt gaat Attali hier geheel aan voorbij.

Kortom, Attali's kader lijkt niet alleen onduidelijk, maar ook inadequaat om de problemen van Amerika's vermeende neergang te begrijpen. Het lijkt erop dat Attali dit probleem heeft onderkend, omdat hij bij de concrete analyse van sterkten en zwakten niet zijn eigen criteria gebruikt, maar o.a. die van Thurow in het eerder vermelde boek.

Eenzijdig

Wat ten slotte nog opvalt bij de sterkte-zwakte analyse van de VS, Japan en West-Europa is dat Attali zeer eenzijdig te werk gaat. De sterkte-zwakte analyse richt zich vooral op de *zwakke* punten van de VS, de *sterke* van Japan en heeft wat betreft West-Europa nauwelijks een sterkte-zwakte analyse te bieden (geen woord bij voorbeeld over de problemen van arbeidsmarkt en verzorgingsstaat).

Tegelijkertijd schetst hij de opkomst van nieuwe technologieën. In combinatie past dit precies in zijn 'opkomst-en-ondergang'-perspectief en leidt dit rechtstreeks naar zijn ene toekomstscenario: de neergang van de Verenigde Staten, de doorbraak van een nieuwe technologie.

Nu miskent Attali de onzekerheden rondom een dergelijk scenario zeker niet. Op veel plaatsen in het boek komt dit naar voren, doordat ferme uitspraken stevast worden vergezeld door afzwakkende passages, die ook geheel andere ontwikkelingsrichtingen aangeven. Maar hierin gaat hij lang niet ver genoeg: op majeure punten dienen mogelijk alternatieve ontwikkelingen tot alternatieve scenario's uitgewerkt te worden.

Uiteindelijk heeft Attali zichzelf te veel in het keurslijf van het 'rise and fall'-kader geperst. Zijn analyse heeft daardoor een te eenzijdig karakter gekregen, waardoor afbreuk wordt gedaan aan één van de hoofddoelstellingen van langetermijn-analyses: het in discussie brengen en heroverwegen van gevestigde opinies. Uiteraard zou dit ook moeten gelden voor de opvattingen van Attali zelf. Ook wat dat betreft wordt in Millennium een alternatief scenario, bij voorbeeld een vernieuwing van de Ameri-

kanse economie met daartegenover een terugval van Europa en/of een economische doorbraak in China of India, node gemist.

Technologie versus milieu

Een volgend punt van kritiek betreft het scherpe contrast tussen enerzijds het technologisch optimisme, uitmondend in de wel zeer vrijmoedige, science-fictionachtige beschouwingen over de nomadische cultuur, en anderzijds het uitgesproken pessimisme over de milieuproblematiek, met name over de huidige stand van de technologie op dit gebied, die in combinatie met groei tot steeds meer vervuiling zal leiden. Het vormt niet alleen een merkwaardig, niet toegelicht contrast, maar volgens CPB-inzichten is Attali's visie op milieu-technologie ook onjuist. Erkenning van de technologische mogelijkheden op milieugebied impliceert echter niet vanzelfsprekend milieuoptimisme zoals drie van de vier CPB-scenario's illustreren. Het helpt echter wel om de echte knelpunten voor een duurzame ontwikkeling, die naar onze mening vooral op institutioneel terrein en het vlak van de internationale samenwerking liggen, helder in beeld te brengen. Bij Attali blijft op dit punt veel onduidelijkheid bestaan.

Wat verder opvalt is dat Attali milieuproblemen uitsluitend ziet als gevolg van de ongebreidelde werking van hebzucht en vrije markt. Hier wordt voorbijgegaan aan de ervaringen van de centraal geleide stelsels van Centraal- en Oost-Europa.

Strategische implicaties?

Een laatste punt van kritiek betreft de strategische implicaties die Attali aan zijn toekomstbeeld verbindt. Enerzijds bepleit Attali op nationaal niveau de creatie van op economische expansie gerichte 'welvaartsnetwerken' om vooraan te blijven in de race om macht en welvaart. Anderzijds bepleit hij op mondiaal niveau juist intoming van materiële verlangens, op straffe van uitputting en vervuiling van de aarde. Hoe beide aanbevelingen met elkaar in overeenstemming kunnen worden gebracht en wat voor operationele beleidsstrategie bij voorbeeld Europa zou moeten volgen, komt in Millennium echter niet aan de orde.

In plaats daarvan sluit het boek af met een oproep om via de instelling van een nieuwe wereldautoriteit, een sacraal convenant af te sluiten tussen mens en natuur zodat de aarde blijft bestaan. Terwijl in de rest van het boek alles om economische en politieke machtsstrijd draait, wordt hier uit een ander vaatje getapt. Opeens wordt het sacrale naar voren gehaald en afgezet tegen het Darwinisme, dat het toekomstbeeld in de rest van Millennium domineert. Niettemin acht Attali het in principe mogelijk dat zijn oproep wordt gevolgd: een bekring vergelijkbaar met die van Saulus tot Paulus.

In feite stap je daarmee echter in een heel andere, veel coöperatievriendelijke, wereld. Dit suggereert opnieuw dat het zinvol is verschillende scenario's te ontwikkelen. Het leidt ook tot vragen als: hoe zou die omslag van politieke strijd naar coöperatie zich kunnen voltrekken en hoe zou de wereldeconomie zich dan verder kunnen ontwikkelen? Aandacht hiervoor zou Attali's analyse een veel operationeler karakter hebben gegeven. In het verlengde daarvan is er tenslotte nog de vraag of in Attali's visie een scenario met duurzame groei nog tot de mogelijkheden behoort of dat ecologische rampen alleen te vermijden zijn bij een nulgroei of zelfs een daling van het nationaal inkomen in de rijke landen, zoals voorgestaan door onder anderen Herman Daly, H.M. de Lange en B. Goudzwaard.

Tot slot

Bezien vanuit methodologisch perspectief blijkt op Millennium dus heel veel kritiek mogelijk en kan een gevoel van teleurstelling niet worden onderdrukt. Afsluitend merk ik echter op dat kritiek op dit soort studies, door de enorme breedte ervan, relatief eenvoudig is. Dat geldt ook voor Millennium. Doelstelling van deze studies is echter niet het laatste woord te willen hebben. Integendeel, de bedoeling ervan is discussie en tegenspraak uit te lokken. Daarin is Attali's Millennium zeker geslaagd.

André de Jong

De auteur is werkzaam bij de Afdeling Lange Termijn van het Centraal Planbureau. Dit artikel is op persoonlijke titel geschreven.